

Прокопчук Вікторія Ігорівна,

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри народно-інструментального виконавства факультету музичного мистецтва Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне, Україна, prokopchuk2705vita@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7593-6837>

МИСТЕЦТВО В ДІАЛОЗІ КУЛЬТУР: МАЛОВІДОМІ / МАЛО- ДОСЛІДЖЕНІ ХУДОЖНИКИ

2025 рік рясний на знаменні події та ювілейні дати видатних діячів культури і мистецтва світового значення, серед яких є багато українців. Цю статтю підготовлено за матеріалами мистецько-освітнього довідника «Знаменні та пам'ятні дати 2025 року» [6], а також сучасних довідково-енциклопедичних видань [1–5, 7–15], у яких висвітлено життєвий шлях та творчі здобутки ювілярів.

23 листопада **165 років** від дня народження **Марії Костянтинівни Башкирцевої** (Башкирцева) (1860 (58)–1884), української і французької художниці, майстрині жанрового живопису, скульпторки, письменниці.

Народилася в с. Гавронцях на Полтавщині, поблизу Диканьки, в родині сина генерала, великого землевласника, предводителя Полтавського дворянства та доньки полковника із старовинного дворянського роду, бібліофіла й поціновувача мистецтв. У 1870 р. разом із матір'ю та рідною сестрою виїхала за кордон. Часто відвідували Австрію, Німеччину, Швеїцарію, Францію, де у 1873 році М. К. Башкирцева почала вести французькою мовою свій згодом знаменитий «Щоденник».

Фінансовий стан дозволяв відвідувати світські прийоми, театри й музеї Західної Європи. Проте дівчинка мріє про мистецьку кар'єру, світову славу і вже в тринадцять самостійно складає для себе програму навчання та з величезним завзяттям і силою волі працює над здійсненням мрії. Вільно володіє французькою та англійською мовами, у 14 років читає в оригіналі Платона і Аристотеля, захоплюється лінгвістикою. У Парижі Марія навчається живопису, гри на багатьох музичних інструментах (роялі, гітарі, арфі, мандоліні) і вокалу, має унікальний голос, її чекає світова слава оперної співачки, але в шістнадцять у неї діагностують туберкульоз і вона втрачає можливість співати.

Живопису навчається в приватній паризькій Академії Р. Жуліана, також у студії Т. Робера-Флері, за 3 роки опанувавши семирічний курс навчання. Художниця формувалася під впливом творчості живописця Ж. Бастьєна-Ле-

пажа (про нього важкохворого дбала в останній рік його життя).

Юна українка стала визначною постаттю французького мистецтва і вже в дев'ятнадцять дивувала професіоналізмом, а її краса і розум зачаровували; як писали сучасники, сила волі й енергія Марії, прихована за ніжністю і жіночою грацією, справляли враження надзвичайне. Талант М. К. Башкирцевої помітили одразу, її роботи стали завойовувати головні призи й золоті медалі на численних виставках і конкурсах, про що писали захоплені її талантом французькі газети і журнали.

Її доробок – жанровий живопис, портрети, графіка, скульптура. Серед найвідоміших картин варто згадати «За книгою», «Молода жінка» (1881 р.), «Молода дівчина з букетом бузку» (1881 р.), «В художній студії Жульєна» (1881 р.), «Парасолька від дощу» (1883 р.), «Дитяча усмішка» (1883 р.), «Усмішка дівчини» (1883 р.), «Осінь» (1883 р.), «Весна» (1884), «Мітинг», серію автопортретів та ін. Світ картин художниці – це світ служниць, робітниць, безпритульних дітей і школярів, паризького передмістя тощо.

Зоряну дорогу Марії Башкирцевої смертельна хвороба обірвала у віці 25 років. Похована в Парижі.

Посмертні виставки художниці відбулися в Парижі та інших містах Європи, її твори зберігаються в музеях Франції, Нідерландів, США, рф та України. Після її смерті чимало робіт (малюнки, ескізи, полотна, пастелі, скульптурні етюдні тощо) були закуплені музеями, частина зберігається в Луврі. Марію Башкирцеву вважають першою жіночко-художницею в світі, твори якої представлені в Луврі. У Франції художницю не забувають, влаштовують виставки робіт, її ім'я носить вулиця Ніцци. У 1885 р. започаткована щорічна премія імені Марії Башкирцевої, яка присуджується кращому молодому художнику Франції. У Люксембурзькому музеї в Парижі є символічна скульптура Лонжельє «Безсмертя»: молодий геній помирає біля ніг ангела, який тримає в руці табличку з іменами великих людей, котрі передчасно

пішли із життя, але вже вкрили себе на землі безсмертям. Очі генія спрямовані на список, де серед восьми французьких імен викарбуване й ім'я українки Марії Башкирцевої.

У 1930 р. з рф надійшли дві картини художниці до Дніпропетровського художнього музею, а в 1932 р. в Україну передано близько 130 робіт – більшість до Харківського художнього музею, колекція якого була евакуйована з початком війни в 1941 р. і назад не повернута. Значна частина робіт М. Башкирцевої була знищена під час бомбардувань у роки Другої світової війни. Сьогодні в Україні є лише кілька картин М. Башкирцевої в музеях Харкова, Дніпра, Сум.

Посмертну славу М. К. Башкирцевій приніс і згаданий вище «Щоденник», який вона вела впродовж 1873–1884 рр. Вперше він був опублікований у 1887 р. і став другим виданням у Франції щоденником жінки.

«Щоденник» є відображенням художнього, емоційного, духовного розвитку Марії, відвертою розмовою із собою, де наскрізною темою є бажання досягти досконалості і світових вершин у мистецтві, не втрачаючи марно жодної хвилини життя, долаючи хворобу. Переконана: «Прийде день, і моє ім'я, наче грім, розкотиться по всій землі». «Немає більш приємного відчуття, як робити добро, яке не принесе вам ніякої вигоди». «Моє життя – це праця. Неможливість працювати – що може бути страшнішим?».

Також містить новелістичний світ європейської буржуазії кінця XIX ст., висвітлює яскраві особливості мистецького життя тієї епохи.

Після виїзду дитиною за кордон, Марія відвідувала Україну, в липні 1876 р., травні 1881 р., жовтні 1882 р., жила в батьковому маєтку в Гавронцях, гостювала в маєтку Кочубеїв у Диканці і залишила спогади в «Щоденнику»: «Я добре почувала себе на батьківщині. Нема двозначності у становищі, можна ходити і дихати вільно». «За красою саду, парку, споруд Диканька може помагатися з віллами Боргезе і Дорія в Римі... І це серед Малоросії! Як шкода, що ніхто навіть не підозрює про існування цього місця».

У 1980-х рр. в національній бібліотеці рф було виявлено рукописний оригінал «Щоденника» М. К. Башкирцевої, який вважали втраченим. З'ясувалося, що більша його частина невідома широкому загалу, а опублікований текст містить багато спотворень. Повне видання «Щоденника» (2012 р., англійська версія) по-новому розкриває особистість М. К. Башкирцевої.

Життєпис художниці та її творчий доробок є предметом дослідження багатьох авторів, серед них: М. Ф. Слабошпицький (біографічний роман «Марія Башкирцева» українською та французькою мовами; аудіокнига), О. Александров («Справжнє життя мадемуазель Башкирцевої»), О. Балабко (повість «Променад з мадемуазель Марі» та п'єса на дві дії «Сон Марії Башкирцевої») та ін.

Більше про *Марію Костянтинівну Башкирцеву* див. у джерелах [2; 6; 9; 10; 11; 12; 16].

14 листопада **140 років** від дня народження **Соні Делоне** (дошлюбний псевдонім Соня Терк, справжнє ім'я Сара Еліівна Штерн) (1885–1979), української і французької художниці та дизайнерки єврейського походження, найвидатнішої представниці напрямку арт-деко (авангардний напрям футуризм), засновниці художніх напрямів: симультанізму (термін винайдений художником Робертом Делоне для опису абстрактного живопису, розробленого ним та його дружиною Сонею Делоне близько 1910 р.); орфізму (абстрактний стиль живопису під впливом кубізму, розроблений Робертом та Сонею Делоне близько 1912 р.).

Народилася в м. Градизьку (нині Полтавська область) у родині робітника цвяхового заводу (батько і мати народилися в м. Одесі). Зростала дівчинка в Петербурзі, у родині дядька по матері, адвоката. Там Соня отримув гарну освіту та ім'я Соня Терк, багато подорожує на канікулах Європою і відвідує музеї Франції, Італії, Німеччини. Батьки дівчинки мріяли, щоб вона займалася математикою, проте її гімназійний вчитель розгледів у Соні хист до малювання і яскраве сприйняття світу і переконав навчатися у художніх школах. Соня студіювала в Академії витончених мистецтв у м. Карлсрує (Німеччина), у 1907 р. переїхала до м. Парижа (Франція), де навчалася в Академії Ла Палетт (серед вчителів – А. Озафан, А. Дюнуає де Сегонзак). Попри високий статус освітнього закладу, Сонею не задовольняло навчання, відтак більше часу проводила не в Академії, а в галереях поблизу Парижа, де знайомилася з колекціонерами, спілкувалася з радикальною французькою молоддю. Її роботи того періоду написані під впливом пост-імпресіоністичного мистецтва В. ван Гога, А. Руссо та фовізму А. Матісса та А. Дерена.

У двадцять три роки художниця в Лондоні одружилася з німецьким критиком і колекціонером В. Уде, який відкрив їй шлях до мистецької і літературної еліти та різноманітних виставок. Згодом Соня познайомилася з абстракціоністом Р. Делоне та 1909 р. пов'язала з ним життя. Сонею та Робера Делоне поєднував не лише родинний союз, а й творчий, що був міцним та плідним.

У роботах мисткиня відходить від натуралізму; послідовниця фовізму на початку своєї творчості, вона поступово змінила стиль на більш абстрактний, де визначальними є яскраві кольори. На роботи над текстилем впливало її українське походження.

Для колиски сина Шарля в 1911 р., натхненна українською традицією, вона пошила свою першу ковдру з клаптиків у стилі «печворк» (з використанням кольору та геометрії), яка зберігається у Національному музеї сучасного мистецтва у Парижі. Кубістичний характер роботи прослідковується у всій її творчості.

Під впливом паризької виставки робіт у стилі кубізму подружжя Делоне почало експериментувати з кольором, цей напрям назвали «симультанізмом» (ефект взаємопроникнення предметів або малюнків один в інший завдяки

їх близькому розміщенню, що створює ефект руху через гру кольору і світла). С. Делоне написала у цьому стилі свою першу картину «Бал Бульє» (1912–1913 рр.).

Творчий стиль С. Делоне в кубізмі був названий «орфізмом» поетом і товаришем подружжя Г. Аполінером (як перетворення світу творцем структур Орфеєм).

У 1912 р. С. Делоне ілюструє поему французького і франко-швейцарського поета Б. Сандрара «Транссибірський експрес»: створила 2-метрову симультаністичну книжку-розкладку, яку оздобила орнаментами, де текст накладений на малюнки. У 1913 р. книга демонструвалася на Осінньому салоні у м. Берліні разом з сукнями та іншими її творами ужиткового мистецтва. Інноваційно-революційний підхід С. Делоне в оздобленні книги (використання кубічних елементів, який пізніше швейцарсько-німецький художник П. Клеє запозичив для своїх робіт), викликав шквал емоцій у паризької критики та художнього бомонду.

Перша світова війна змусила подружжя Делоне переїхати до Іспанії у 1914 р., а згодом до Португалії, де художниця через безгрошів'я бралася за будь-яку роботу. Проте складні обставини війни не згасили її інтерес до мистецтва, вона із запалом проявляла себе у різних видах діяльності: живописі, кераміці та вітражах, ілюструванні книг (книжковій графіці), створювала ткані килими, аплікації і основи для вишивок, театральні костюми і декорації для балетів та кінофільмів, малюнки до гральних карт, дизайн моделей автомобілів, взуття і одягу, що мало великий вплив на моду 20–30 рр. XX ст. тощо. У 1920 р. створила костюми для опери «Аїда» Д. Верді для театру в м. Барселоні, де використала безпредметний декор.

Повернувшись до Франції у 1920 р., художниця розробила для фабрик малюнки до тканин. У 1924 р. відкрила «Симультаністський бутик», що в 1925 р. увійшов до Міжнародної виставки декоративного мистецтва в м. Парижі, де демонструвалися ділові, вечірні та спортивні сукні з тканин авангардного типу з крупними кольоровими візерунками.

Завдяки С. Делоне зокрема, стиль арт-деко, що поєднав модерн і авангард, став провідним у моді міжвоєнного часу. У 1931 р. вона стала співорганізаторкою салону «Абстракція-творчість», у 1939 р. – салону «Нові реальності» у м. Парижі.

Разом з тим, подружжя Делоне займалося монументальними роботами, з якими представило Францію на Всесвітній виставці в м. Парижі у 1937 р.

Масштабні композиції «Диски» зберігаються в Музеї сучасного мистецтва Парижа, відповідно до художнього заповіту чоловіка Соні Робера Делоне, який помер від онкології у 1941 р.

Після смерті чоловіка С. Делоне публікувала його теоретичні праці та продовжила працювати над їхніми спільними численними проектами. Також написала спогади про нього та їхніх друзів (Г. Аполінера, П. Пікассо,

М. Жакоба, Ж. Леже, Ж. Брака, українських художників О. Екстер, Н. Альтмана, О. Архипенка та ін.).

С. Делоне, здобувши широке визнання, продовжувала активно займатися дизайном, володіла ательє та великою колекцією картин різних художників, представляла свої моделі і роботи на численних виставках в Європі в повоєнну добу. У 1963 р. художниця подарувала Франції 117 робіт власних та свого чоловіка, які наступного року презентувалися в Луврі. С. Делоне стала першою жінкою-художницею, чия ретроспективна виставка у Луврі відбулася за життя. У 1975 р. художниця була нагороджена найвищою нагородою Франції – орденом Почесного Легіону, також була кавалером ордена Мистецтв та Літератури, Гран-Прі м. Парижа.

Померла мисткиня у 94 р. у м. Парижі. Про її українське походження не забували в Європейських країнах. Після смерті С. Делоне польські та французькі газети писали: померла видатна українка Соня Делоне.

На жаль, робіт художниці в рідній Україні не залишилося, хоча її ім'я серед перших художників світового авангарду. Проте С. Делоне ніколи не забувала Батьківщини. У її книзі спогадів «Ми йдемо до сонця» мисткиня пояснює свою любов до яскравих кольорів тим, що це фарби її дитинства та її України! С. Делоне підкреслювала своє українське походження та пояснювала свої мистецький напрям, що зокрема образи симультанізму вона створювала завдяки яскравим враженням від української культури і народних традицій українських весіль.

Твори однієї з найвпливовіших художниць XX ст. С. Делоне (у час, коли жінки були лише музою чи моделлю) експонуються в постійних колекціях Музею сучасного мистецтва та Центру Ж. Помпіду в м. Парижі. Її творчість у різних сферах залишила вагомий відбиток у світі мистецтва.

У 2004 р. робота С. Делоне «Сонечко» була розміщена на поштовій марці Французькою поштою та Королівською поштою Великої Британії на честь сторіччя підписання «сердечної угоди» військово-політичного угруповання Антанта.

Ім'я С. Делоне увіковічено на «Поверсі спадщини» (феміністичній мистецькій композиції Д. Чикаго з інсталяцією «Звана вечерея».

У 2021 р. С. Делоне стала однією з 36 українок, обличчя та силует яких стали праобразом української серії ляльок Барбі («Barbie: Пані України», виставка, м. Київ).

Більше про Соню Делоне див. у джерелах [3; 4; 6; 13].

29 березня **70 років** від дня народження **Леоніда Авакумовича Гопанчука** (1955–2013), українського художника, живописця, портретиста.

Народився на Рівненщині (с. Заболотинці Млинівського району), в родині священнослужителя, садівника й псалмиста, де був наймолодшим із трьох дітей. У с. Заболотинці ходив

до початкової школи, у с. Малин навчався у восьмирічці, де вчитель давав йому перші уроки живопису, розгледівши художнє обдарування юнака. Серед його перших робіт – портрети селян, хати на хуторах, янголи, які досі прикрашають домівки його односельців. Завжди мріяв стати художником і наполегливо йшов до мети. У 1973–1981 рр. навчався на архітектурному факультеті Київського художнього інституту (нині Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), де здобув дві спеціальності: архітектора та живописця. Значний вплив на мистецьке формування митця мали викладачі Л. П. Скорик та М. М. Степанова. У 1990-х рр. організовував у приватних галереях м. Києва мистецькі виставки молодих художників, які шукали свободу вираження у темах і формах, та писав праці про них. З 1993 р. був активним учасником всеукраїнських і міжнародних мистецьких виставок та культурних імпрез, персональних виставок у м. Києві (1998, 2000, 2010, 2012, 2013 рр.). Заслужений художник України (2009 р.), член Національної спілки художників України (2011 р.). Співпрацював та приятелював з І. С. Марчуком, А. В. Гайдамакою, А. В. Будником, І. В. Пилипенко, В. В. Скопенком, М. І. Стратілатом, В. А. Красьоху, О. І. Мельником та іншими митцями.

Активно займався громадською діяльністю: був членом Національної ради з питань культури і духовності при Президентові України, Міжнародної асоціації «Афганці Чорнобиля», міжнародного громадського об'єднання «Рівненське земляцтво», почесним членом Фонду сприяння розвитку мистецтв, членом журі Міжнародного дитячого фестивалю «Світ талантів», куратором інших багатьох мистецьких проєктів. У 1990 р. став учасником соціально-екологічної групи художників, які об'єдналися через небайдужість до екологічної проблеми Чорнобиля – артгрупи «Стронці-90»; провів артперформанси (музика та живопис) з піаністом, поетом, журналістом, теле- та радіоведучим Р. В. Колядою; вів авторську програму на радіо «Шедєври української культури» у 2012 р. тощо.

Стійке прагнення відродити духовні скарби України, пробудити в українців національну свідомість і гідність реалізував у мистецькому проєкті «Святині України-Руси». Закоханий в Україну та рідний Волинський край, митець звеличує у своїх роботах сакральні місця: Берестечко, Хотин, Кам'яну Могилу, Хортицю, Батурин, Чигирин. Відворені пензлем художника святі місця зміцнюють відчуття величчя українського народу, спонукають знаходити у духовному світі його полотно сили для щоденної боротьби за незалежність України. Альбом серії робіт проєкту, якими митець активно пропагував духовне повернення українців до своїх національних святинь, було визнано Держкомітетом радіо і телебачення найкращим мистецьким виданням 2011 р.

Свій талант художник розкривав у творах історичної тематики, також тяжів до релігійних, філософських сюжетів. Митцю притаманно

поєднання мистецьких стилів; Божественне осяяння виражав яскравим колоритом, надаючи кольорам і відтінкам символічного й містичного значення. Проблеми духовності людства, одвічних людських цінностей та своє бачення сотворіння світу втілював у полотнах «Явлення (Патріарх Київський та всієї Русі-України Володимир (Романюк)» (1995 р.), «Повернення блудного сина. Вікно отчого дому» («Притча про блудного сина») (1997 р.), «Ранкова зоря» (2003 р.), «Хрест спасіння. Діалог з Казимиром Малевичем» (2003 р.), «Катехизис. Світло для світу» (2003 р.), «Зоря надвечірня, відповідь Казимиру Малевичу» (2003 р.).

Л. А. Гопанчук вважав своїм призначенням донесення через мистецтво правдивої історії українського народу й держави, пробуджуючи генетичну пам'ять та формуючи національну свідомість молодого покоління. Зорів бажанням відобразити у роботах своє коріння та любов до рідної малої Батьківщини, так народилися полотна «Дороги дитинства» (1999 р.), «Вікно отчого дому» (1997 р.), «За читанням» (1992 р.), «Дорога до храму» (1995 р.), «Цвітуть соняшники» (2006 р.) та ін.

У багатожанровому творчому доробку майстра важко визначити основний напрям. Однак усім його роботам притаманний яскравий національний колорит. Л. А. Гопанчука визнано одним із найкращих портретистів Європи (на V міжнародному фестивалі мистецтва у 2010 р., м. Києв). Так, з-під пензля художника по-новому постали образи знаних українців, зокрема: «Явлення. Портрет Патріарха Київського і всієї України-Руси Володимира Романюка» (1995 р.), «Незничний вогонь» (портрет першого митрополита Української автокефальної церкви В. Липківського, 2008 р.), «Дорога завдовжки в життя» (портрет Т. Г. Шевченка, 2010 р.), портрети гетьманів І. Мазепи, І. Виговського, Б. Хмельницького (2007 р.) та ін. Також серед перлин портретного мистецтва майстра: «Українка. Портрет матері» («Українка (Мати)» (2002 р.), «Юна вершиця. Портрет доньки Богдани» (2000 р.), «Дочка Богдана (Пам'яті К. Моне)» (2001 р.), «Портрет сина Аланчика» (1996 р.), «Портрет Оксани» (1998 р.), «Прогулянка в Качанівці. Портрет Олі» (2000 р.), «Перші проліски. Портрет Лариси Хаматової» (2005 р.) та ін. Захоплення музичними творами А. Вівальді знайшло втілення в серії творів «Пори року».

Переконалим та глибоким є митець також у пейзажах, натюрмортах.

Творчість Л. А. Гопанчука демонструвала на багатьох виставках і арт-фестивалях в Україні та за її межами: Німеччина (1993 р.), Швеція (1995 р.), Південна Корея (1999 р.), Туреччина (2005 р.) тощо.

Роботи самобутнього українського майстра пензля, художника Л. А. Гопанчука зберігаються у музеях і приватних колекціях понад 20 країн світу – США, Аргентина, Болгарія, Великобританія, Італія, Канада, Німеччина, Південно-Африканська республіка, Південна Корея, Польща, Фінляндія, Франція, Швеція, Чехія та ін.

Л. А. Гопанчук проживав у м. Києві, похований у м. Бровари.

Виставки-реквієми відбулися у Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка (2013 р.), Спільці Архітекторів України (2014 р.), Музеї літератури України (2015 р.), Національній спілці художників України (2015 р.), Мистецький проєкт «Справжні українці», Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (2019 р.), галереї НСХУ «Митець» (2022 р.) тощо. Виставки робіт художника з успіхом пройшли на його малій Батьківщині, у м. Рівному, Дубно, а також в Броварах, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Меджибожі, Нетішині, Хотині, Чернівцях, Шепетівці тощо.

Більше про Леоніда Авакумовича Гопанчука див. у джерелах [1; 5; 6; 7; 8; 14; 15].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Асадчева Т. Столична галерея експонує виставку пам'яті заслуженого художника України Леоніда Гопанчука. *Вечірній Київ*. 12 вересня 2022 р.
2. Батченко О. Українська парижанка Марія Башкирцева та її живопис на тлі європейського мистецтва другої половини XIX ст. *Портал «Український Простір»*. 9 липня 2014 р. URL: <http://sur.li/erpuacs>
3. Делоне Соня Єлієвна. *Універсальний словник-енциклопедія*. URL: <http://slovopedia.org.ua/29/53396/9962.html>
4. Деменок Є. Соня Делоне повертається до Одеси. *Європейський Світ України*. URL: <http://ju.org.ua/ru/publicism/295.html>
5. Добко Т. Живопис Леоніда Гопанчука: проблеми дослідження творчої спадщини. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва*. 2019. № 2. С. 291–294.
6. Знаненні та пам'ятні дати 2025 року : мистецько-освітній довідник для самостійної роботи здобувачів вищої освіти спеціальності А4 «Середня освіта (Музичне мистецтво)» та Б5 «Музичне мистецтво»: навчально-довідкове видання. Випуск 11. / упор. В. І. Прокопчук, Л. П. Яковенко; наук. ред. та відпов. за випуск В. І. Прокопчук. Рівне : О. Зень, 2025. 210 с.
7. Комісаров С. Художня виставка Леоніда Гопанчука «Ми вільні!». *Міжнародне інформаційне агентство «Ukrpres-Info Ukrpres-Info»*. URL: <http://sur.li/rieyec>
8. Мистецький проєкт «Святині землі української» презентує ювілейну виставку живопису Леоніда Гопанчука, присвячену 30-річчю творчої діяльності майстра. *Православ'я в Україні*. 25 березня 2008 р. URL: <http://sur.li/stfmbi>
9. Понятишин Н. 10 маловідомих українських художників зі світовими іменами, які нам варто знати. *Всімні*. 20 липня 2015 р. URL: <https://vsviti.com.ua/ukraine/41519>
10. Рудаченко О. Марія Башкирцева. Замурована в мистецтві. *Українформ*. 10 листопада 2018 р. URL: <http://sur.li/vhxxbw>
11. Слабошпицький М. Башкирцева Марія. *Українська літературна енциклопедія* : у 5 т. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1. С. 139.
12. Слабошпицький М. Марія Башкирцева : роман-есе. Київ : Ярославів Вал, 2009. 240 с. Аудіокнига: URL: https://4read.org/1372-mihaylo-slaboshpickyi-mariya-bashkirceva.html#google_vignette
13. Соня Делоне: Французький інститут в Україні. URL: <https://institutfrancais-ukraine.com/mediatheque/personnes/sonia-delaunay>
14. Степовик Д. В. Гопанчук Леонід Авакумович. *Енциклопедія сучасної України*. Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. Т. 6. С. 172–173. URL: <https://esu.com.ua/article-30954>
15. Струк Н. Леонід Гопанчук – український живописець, залучений художник України. *Enima*. 4 вересня 2023 р. URL: <https://elita.org.ua/leonid-hopanchuk/>
16. Ця дивовижна Марія... (160 років від дня народження) : Тематичний список. URL: <http://lib.pnpu.edu.ua:81/tematichni-spiski/100-tematichni-spiski-2018/2384-tsja-divovizhna-marija-160-rokiv-vid-dnja-narodzhennja>